

The Role of Sciences and Techniques of Recitations (Qira'at) in Responding to the Orientalists' Doubts*

Muhammad Amini Tehrani^۱

Mehdi Rostamnejad^۲

Abstract

The sciences and techniques of recitation are a collection of theoretical and practical scientific skills that deal with different ways of relating to the Quran. Since the beginning of Islam, this collection has been of special interest to Islamic scholars. In the meantime, Orientalists have also paid special attention to the study of the history of the Holy Quran, manuscripts researching, recitations of the Quran and related issues, and have also raised doubts in this regard. Accordingly, the researcher of the present article intends to introduce the sciences and techniques of recitations and its role in responding to the doubts of Orientalists to examine the types of interventions proposed by Orientalists in the field of the sciences and techniques of recitation. The research method in this article is descriptive-analytical which has been formed using library resources. Orientalists' attention to the basics of the science of recitation along with the study of various fields of sciences and techniques of recitation such as teaching and promotion of the Holy Quran, manuscripts researching, history of recitation, is one of the most important achievements of this article. Manuscripts researching with all its dimensions, including tazhib, calligraphy, recitations in manuscripts, history of manuscripts of the Quran, the way of writing letters and symbols, have attracted the most attention of Orientalists among the sciences and techniques of recitation and to answer to their doubts, learning the sciences like the science drawing, the science of discipline, recitations and Quranic sciences are required.

Keywords: Sciences and Techniques of Recitations, Science of Drawing, Science of Discipline, Recitations, History of Recitations, Tajweed, Stop and Beginning, Orientalists' Doubts.

*.Date of receiving: ۱۲, October, ۲۰۲۱ -Date of correction: ۲۰, November, ۲۰۲۱ -Date of approval: ۱۷, January, ۲۰۲۱.

^۱-Assistant Professor and Faculty Member of the Al-Mustafa International University, Qom, (Responsible Author) amini۲۳@chmail.ir.

^۲. Associate Professor and Faculty Member, Department of Hadith Sciences, Al-Mustafa International University, Qom, Iran; (rostamnejad@gmail.com).

نقش علوم و فنون قرائت در پاسخگویی به شبهات مستشرقان*

محمد امینی تهرانی^۱ - مهدی رستم نژاد^۲

چکیده

علوم و فنون قرائت، مجموعه دانش‌های نظری و عملی - مهارتی هستند که به نحوه‌های مختلف ارتباط با مصحف قرآن کریم می‌پردازد. از صدر اسلام تاکنون این مجموعه مورد توجه ویژه دانشمندان اسلامی بوده است. در این میان مستشرقان قرآن پژوه نیز در آثار خود به بررسی تاریخ قرآن کریم، نسخه پژوهی، قرائت قرآن و مسائل مرتبط با آن توجه ویژه‌ای داشته و شبهاتی را نیز در این عرصه مطرح کرده‌اند. بر همین اساس محقق مقاله حاضر بر آن است، با معرفی علوم و فنون قرائت و نقش آن در پاسخگویی به شبهات مستشرقان به بررسی گونه‌های مداخل مطرح شده از سوی مستشرقان در زمینه علوم و فنون قرائت بپردازد. روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای شکل گرفته است. توجه هم‌زمان مستشرقان به مبانی دانش قرائت در کنار بررسی عرصه‌های مختلف علوم و فنون قرائت مانند تدریس و ترویج قرآن کریم، نسخه‌شناسی، تاریخ قرائت، از مهمترین دستاوردهای مقاله حاضر است. نسخه‌شناسی با همه ابعاد آن اعم از تذهیب، خط، قرائت‌های موجود در نسخه‌ها، تاریخ نسخه‌های قرآن، شیوه نگارش حروف و علائم، بیشترین توجه مستشرقان را در میان علوم و فنون قرائت به خود اختصاص داده است که برای پاسخگویی به شبهات آنان تحصیل علمی مانند علم‌الرسم، علم‌الضبط، قرائت و علوم قرآنی مورد نیاز است.

کلیدواژه: علوم و فنون قرائت، علم‌الرسم، علم‌الضبط، قرائت، تاریخ قرائت، تجوید، وقف و ابتدا، شبهات مستشرقان.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۲۰؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۸/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۹/۲۷.

۱ - استادیار و عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمية، قم (نویسنده مسئول) amini۶۳@chmail.ir

۲ - دانشیار و عضو هیئت علمی گروه علوم حدیث جامعه المصطفی العالمية، قم rostamnejad@gmail.com

مقدمه

پیدایش و گسترش دانش قرائت همزمان با تعلیم و تعلم قرآن کریم، نشان از اهمیت این دانش نزد معصومین علیهم‌السلام و صحابه جلیل‌القدر دارد. پس از آن کتابت و جمع قرآن کریم در زمان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و عصر خلفا، زمینه شکل‌گیری دانش‌هایی مانند علم‌الرسم و علم‌الضبط را فراهم آورد. در کنار همه این تلاش‌ها، شکل‌گیری قرائات مختلف توسط اساتید قرائت و نقل آن‌ها علم قرائات، وقف و ابتدا و تجوید را نیز به مجموعه علوم قبلی افزود. این روند از زمان پیدایش تا گسترش آن در عصر حاضر راه‌های پرفرازونشیبی را طی کرده است. امروزه در برخی از کشورهای اسلامی این علوم، در قالب رشته‌های علمی و واحدهای درسی موردتوجه قرار گرفته‌اند.

توجه به کارکردهای هر علمی می‌تواند انگیزه فراگیران آن علم را دوچندان نماید. یکی از کارکردهای مهم علوم اسلامی از جمله علوم و فنون قرائات، توان و میزان پاسخگویی آن‌ها به شبهات مستشرقان است. بر همین اساس نویسنده مقاله حاضر بر آن شد تا با معرفی عرصه‌های مختلف موردتوجه مستشرقان در حوزه قرآن‌پژوهی، ظرفیت استفاده از این علوم و فنون را در پاسخگویی به شبهات مستشرقان روشن نماید.

مباحث مقاله حاضر در سه بخش ارائه می‌شود. بخش اول مربوط به تقسیم‌بندی علوم و فنون قرائات است که در قالب پنج دسته معرفی شده است؛ بخش دوم به بررسی مداخل مختلف دایرة‌المعارف‌های قرآنی مستشرقان و ارتباط آن با علوم و فنون قرائات پرداخته شده است؛ بخش سوم نیز به بررسی مداخل مرتبط با مبانی دانش قرائت اختصاص دارد.

امید است تا نگارش این مقاله زمینه‌ساز تحقیقات عمیق‌تر در پاسخگویی به شبهات مستشرقان توسط علوم و فنون قرائات شود و رساله‌ها و پایان‌نامه‌های ارزشمندی توسط طلاب و دانشجویان تألیف گردد.

ابعاد ارتباط موضوع با بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

موضوع حاضر را می‌توان از جهت ارتباط با پیشرفت و تولید علم مرتبط با بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی دانست. یکی از مسائل مهم در کشور که بارها توسط رهبر انقلاب مورد تأکید و تحلیل قرار گرفته است، مسئله پیشرفت و تولید علم است. مقام معظم رهبری در این باره در بیانیه گام دوم آورده‌اند:

«عقب ماندگی شرم آور علمی در دوران پهلوی ها و قاجارها در هنگامی که مسابقه‌ی علمی دنیا تازه شروع شده بود، ضربه‌ی سختی بر ما وارد کرده و ما را از این کاروان شتابان، فرسنگ‌ها عقب نگه داشته بود. ما اکنون حرکت را آغاز کرده و با شتاب پیش می‌رویم ولی این شتاب باید سال‌ها با شدت بالا ادامه یابد تا آن عقب افتادگی جبران شود. این جانب همواره به دانشگاه‌ها و دانشگاهیان و مراکز پژوهش و پژوهندگان، گرم و قاطع و جدی در این باره تذکر و هشدار و فراخوان داده‌ام، ولی اینک مطالبه‌ی عمومی من از شما جوانان آن است که این راه را با احساس مسئولیت بیشتر و همچون یک جهاد در پیش گیرید» (<https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=۱۶۶۷>).

یکی از راه‌های تحقق این شعار، بررسی مجدد کارکردهای دانش‌ها است. از جمله کارکردهای دانش‌ها می‌تواند بررسی نقش علوم در پاسخگویی به شبهات و دفاع از حریم دین اسلام باشد. همین امر سبب می‌شود تا به ابعادی ویژه‌ای از این علوم که می‌تواند در دفاع صحیح از اسلام مؤثر باشد توجه ویژه‌ای کرد.

از سوی دیگر ایشان در ابلاغ سیاست‌های علمی کشور با عنوان «سیاست‌های کلی علم و فناوری (نظام آموزش عالی، تحقیقات و فناوری)» که در سال ۱۳۹۳ شمسی اتفاق افتاد همگان را به مسئله توجه به جایگاه علوم دعوت کردند. بخشی از جایگاه علوم را می‌توان در کارکردهای علوم در برخورد با شبهات مورد بررسی قرار داد.

آشنایی اجمالی با علوم و فنون قرانات

با توجه به این مطلب که علوم و فنون قرانات به دو دسته فن و علم قابلیت تقسیم‌بندی دارند در ابتدا تفاوت این دو اصطلاح بیان می‌شود.

الف. تعریف دانش (علم)

واژگان علم و دانش در میان دانشمندان، معانی مختلفی را داراست. از منظر معنای لغوی، کلمه دانش در فارسی معادل واژه علم در عربی قرار دارد. دانش از دانستن است و دانستن همان آگاهی است (بهشتی، فرهنگ صبا، ۱۳۷۱ ش: ۴۴۲)؛ دانشمندان در به‌کارگیری واژه علم، آن را در اصطلاحات مختلفی استفاده نموده‌اند: «اعتقاد یقینی مطابق با واقع» (مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ۱۳۷۸: ۶۳/۱)؛ «مجموعه‌ای از قضایای تنظیم شده حول محوری واحد اعم از کلی و جزئی» (همان: ۶۴)؛ «قضایای کلی تنظیم شده حول محوری واحد» (حبیبی، درآمدی بر فلسفه علم، ۱۳۹۲: ۳۱) «مجموعه

گزاره‌های کلی حقیقی تنسیق شده حول محوری واحد؛ و «مجموعه قضایای کلی حاصل از کاوش‌های تجربی» (همان: ۲۹؛ زرقانی، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ۱۳۸۵ ش: ۷/۱) مهم‌ترین این اصطلاحات هستند.

بررسی

علت کاربردهای مختلف علم و اختلاف در مفهوم آن، به زوایای دید کاربران آن برمی‌گردد. در هر دانشی، به مناسبت، علم را در حوزه‌ای مشخص محدود کرده‌اند. محدود کردن مفهوم دانش در معنای گزاره‌های صرفاً تجربی با کاربردهای مختلف از سوی دانشمندان همخوانی ندارد. معنایی از علم در این کتاب مراد نویسنده است، قضایایی است که دارای موضوعی واحد باشند، اعم از اینکه کلی یا جزئی باشند. علت این انتخاب نیز به وجود اختلافات دانشمندان قرآنت درباره علمیت دانش قرآنت برمی‌گردد. نویسنده معتقد است که دانش قرآنت، دانشی است که هم دارای قضایای کلی و هم دارای قضایای جزئی است. قضایای کلی دانش قرآنت مربوط به اصول و ضوابط کلی است که در کل یک قرآنت یا همه قرآنت جریان دارد و قضایای جزئی قضایایی است که مربوط به بخشی از یک قرآنت و یا فرش الحروف قرآنت است.

ب: تعریف فن

فن در لغت

فن، مفرد واژه‌ی فنون است که در یک معنا به معنای نوع و قسمی از چیزی است. از دیگر معانی فن که امروزه بسیار متداول است، هنر است. زمانی که گفته می‌شود: «الرجل یفتن الکلام آی یشتیق فی فنّ بعد فن: یعنی فن‌ها و هنرهای مختلفی را یکی پس از دیگری استفاده می‌کند.» (حنفی، المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفه، ۱۴۲۰ ق: ۶۲۲).

تعاریف اصطلاحی فن

قواعدی را که برای به دست آوردن و محقق کردن هدفی معین مورد استفاده قرار می‌گیرد، فن نامیده‌اند. بر همین اساس می‌توان گفت دانش بحثی است نظری و غایت آن به دست آوردن یک واقعیت است؛ اما فن عملی است و غایت آن تحقق یک هنر و زیبایی در عالم خارج است. پیاده و اجرا کردن نظریه‌های علمی به کمک وسائلی که آن‌ها را در خارج محقق نماید. اجرای دقیق و درست این

کار، با تمرین امکان‌پذیر است (سرور، المعجم الشامل للمصطلحات العلمية و الدينية، ۱۴۲۹: ۲/ ۶۲۸؛ حنفی، المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفة، ۱۴۲۰ ق: ۶۲۲؛ صلیبا، فرهنگ فلسفی، ۱۳۹۹: ۵۰۶).

به نظر می‌رسد، آن بخش از مهارت‌هایی که قاری و دانشمند در هنگام عمل از آن‌ها استفاده می‌کند، مانند مباحث مرتبط با صوت و لحن یا ادای کلمات بر اساس قواعد تجویدی یا رعایت اصول و فرس الحروف قرائت در مقام اجرا، به آن‌ها فن اطلاق می‌شود؛ اما زمانی که مباحث نظری بیان شود و پیش از اجرا باید به آن‌ها دقت شود، به آن‌ها علم گفته می‌شود. مانند یادگیری تئوری مباحث ادای حروف در علم تجوید و علم آواشناسی.

ج: تعریف دانش قرائت

قرائت در لغت به معنای جمع کردن و کنار هم گذاشتن به کاررفته است (جوهری، الصحاح، ۱۳۷۶ ق: ۱/ ۶۵). این اصطلاح در میان علمای علم قرائت این‌گونه تعریف شده است: «هو علم يعرف كيفية النطق بالكلمات القرآنية و طريق أدائها اتفاقا و اختلافا مع عزو كل وجه لناقله؛ یعنی علم قرائت علمی است که به وسیله آن کیفیت ادا و تلفظ کلمات قرآن کریم و روش ادای آنچه به صورت متفق میان قراء و چه به صورت اختلافی همراه با بررسی استناد آن به ناقلش معرفی می‌گردد.» (الباز، مباحث فی علم القرائت مع بیان اصول روایه حفص، ۱۴۲۵ ه ق: ۳۹). برخی نیز قرائت را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «القراءات علم بکیفیات أداء کلمات القرآن و اختلافها بعزو الناقله» (عتر، علوم القرآن الکریم، ۱۴۱۶: ۱۴۷)؛ این تعریف تفاوتی با تعریف اول ندارد؛ اما در عین حال حاوی مطالب تعریف اول به نحو اختصار نیز هست.

اقسام علوم و فنون قرائت

علوم مورد تحقیق در حیطه علوم و فنون قرائت را می‌توان بر اساس موضوع و کارکردی که دارند به پنج دسته تقسیم‌بندی نمود:

دسته اول: علوم لفظی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که فارغ از محتوای قرائت و معنای آیات قرآن کریم، صرفاً به ظاهر آن‌ها و شیوه تلفظ ظاهری آن‌ها می‌پردازد. علم قرائت و تجوید از این دسته به شمار می‌آیند.

دسته دوم: علوم شکلی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که به شیوه و شکل نگارش قرآن کریم مربوط می‌شود. دانش‌های علم‌الرسم و علم‌الضبط از این دسته هستند.

علم‌الرسم، دانشی است که در آن شیوه نگارش حروف و کلمات و جملات قرآن کریم بررسی می‌شود. در اصطلاح علوم قرآنی رسم به معنای نگارش به دو نوع تقسیم می‌شود: رسم قیاسی و رسم توقیفی. رسم قیاسی همان چیزی است که امروزه به آن، قواعد الاملاء گفته می‌شود؛ اما رسم توقیفی عبارت است از نحوه نگارش ویژه کلمات قرآن کریم و منظور از نگارش ویژه، نگارش خاصی است که با قواعد املائی عربی و رسم قیاسی متفاوت است. به‌عنوان مثال کلمه «شیء» (کهف/۲۳) در قرآن کریم به صورت «شای» نوشته می‌شود. علم‌الضبط علمی است که درباره شیوه علامت‌گذاری کلمات و حروف قرآن کریم و هر آنچه به آن مربوط است، بحث می‌کند. علم ضبط درباره ویژگی‌هایی که بر حروف عارض می‌شود مانند فتحه، ضمه، کسر، سکون و مانند آن بحث می‌نماید (مفلح القضاة و شکری، مقدمات فی علم القراءات، ۱۴۲۲ ق: ۱۹۲). به تعبیر دیگر می‌توان گفت که علم ضبط به شیوه نگارش اصل حروف نمی‌پردازد و بر علامات آن متمرکز می‌شود.

دسته سوم: علوم محتوایی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که در راستای بررسی قرائت قرآن کریم، به بررسی محتوای آیات می‌پردازند. علم وقف و ابتدا از این دسته به شمار می‌آید.

دانش وقف و ابتدا دانشی است که در آن اقسام و مواضع وقف و ابتدا و قواعد آن‌ها بحث می‌شود. یکی از محققان در تعریفی جامع و مانع از وقف می‌نویسد: «وقف» در اصطلاح، عبارت است از قطع صدا از کلمه، مدت کوتاهی که معمولاً در آن نفس می‌کشند، با قصد قرائت مجدد و نه نیت اعراض و این نحو، هم در رأس آیات و هم در بین آن‌ها می‌تواند باشد، ولی در وسط کلمه یا جایی که از نظر رسم‌الخط، کلمه‌ای به کلمه‌ای دیگر متصل است، وقف وجود ندارد (شاکر، قواعد وقف و ابتداء در قرآن کریم، ۱۳۸۱ ش: ۳۱). البته ذکر این نکته خالی از فایده نیست که علائم وقف و ابتدا را می‌توان به‌نوعی از مباحث شکلی به شمار آورد و بخشی از دانش وقف و ابتدا را شکلی دانست.

دسته چهارم: علوم لفظی - محتوایی

مراد از این علوم، دانش‌هایی است که در بررسی قرائت قرآن کریم، هم به جنبه ظاهری و هم جنبه معنایی قرآن کریم توجه دارند. دانش‌های احتجاج، علم‌الاصوات، صوت و لحن از زمره این دانش‌ها به

شمار می آیند.

آن چیزی که می توان با توجه به کتب احتجاج، برای معنای اصطلاحی آن انتخاب کرد، بیان علت و دلیل هر قرائتی است که یک قاری انتخاب کرده است. بسیاری از این علل، نحوی و لغوی هستند (النیربانی، الجوانب الصوتية في كتب الاحتجاج للقراءات، ۱۴۲۷ ق: ۱۴). برخی از این علل نیز به شکل و شیوه رسم الخط برمی گردند.

از دیگر علوم لفظی - محتوایی می توان به دانش علم الاصوات اشاره داشت. دانش آواشناسی، که در عربی به آن علم الاصوات و در انگلیسی فونیتیک (phonetic) گفته می شود. به مطالعه و توصیف علمی آواهای زبان می پردازد. موضوع آواشناسی ممکن است، آواهای یک زبان بخصوص، مثلاً زبان فارسی باشد. این گونه مطالعات آوایی را آواشناسی آن زبان به خصوص، مثلاً آواشناسی فارسی می گویند.

گاهی نیز، موضوع آواشناسی ممکن است به طور کلی آواهای زبان، باشد. این گونه بررسی های آوایی را آواشناسی همگانی می نامند، هر یک از دو دانش، تجوید و آواشناسی، هدف واحدی را دنبال می کنند و آن توصیف آوایی است که در اندام های گفتار انسان پدید می آید؛ اما محدوده هر یک متفاوت است. دانش تجوید، به توصیف آواهای زبان عربی که در تلاوت قرآن بکار می روند، می پردازد؛ اما آواشناسی زبان عربی، به توصیف آواهای عربی، به طور مطلق می پردازد (ستوده نیا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، ۱۳۷۸ ش: ۴).

دسته پنجم: علوم تاریخی

علوم تاریخی در این حوزه، علمی هستند که به مطالعات تاریخی مرتبط با حوزه قرائات می پردازند. دانش هایی مانند، تاریخ قرائات، تاریخ قرآن، طبقات قراء از این جمله هستند. کتب علوم قرآنی معاصر نیز عمدتاً به مباحث تاریخی دانش قرائت اشاره دارند.

بسیاری از کتب علوم قرآنی در بخشی از مباحث خود به قرائات، تاریخ قرائات، تعدد و اسباب تعدد آن می پردازند. برخی از آن ها در ضمن طرح مباحث تعدد قرائات به بیان برخی از مصادیق پرداخته و احتجاجات تفسیری یا ادبی خود را ارائه می نمایند. به عنوان نمونه آیت الله معرفت در هنگام بحث از تعدد قرائات به بیان برخی از موارد اختلاف و حجت آن ها می پردازد. در بحث حجیت قرائات و بررسی ملاک مطابقت با رسم الخط و ادبیات عربی، برخی از قرائات به نحو مختصری مورد بررسی قرار می گیرد که می تواند جمع آوری آن ها مطالب مفیدی را در زمینه احتجاج عرضه نماید (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۱۵ ق: ۱۱۹/۲؛ عتر، علوم القرآن الکریم، ۱۴۱۶ ق: ۱۴۷).

گونه‌شناسی مداخل مربوط به علوم و فنون قرآنت در دایرةالمعارف‌های قرآنی

دایرةالمعارف قرآن لایدن هلند که به سرویراستاری جین دمن مک اولیف نوشته و در پنج جلد به چاپ رسیده است، از منابع مهمی است که مداخلی مفصل و مرتبط با حوزه علوم و فنون دارد که می‌توان برای تحقیقات در این حوزه آن‌ها را مورد واکاوی و بررسی قرار داد. همچنین در دانشنامه قرآن کریم اولیور لیمن که توسط محمدحسین وقار ترجمه شده است، مداخل متعددی در حوزه علوم و فنون قرآنت وجود دارد که وظیفه تحلیل این مداخل به عهده عالمان علوم و فنون قرآنت است. این مداخل را می‌توان به ترتیب ذیل ارائه داد:

یک. مداخل مربوط به تدریس و ترویج علوم و فنون قرآنت

ترویج قرآن مسئله‌ای است که شامل نهادهای قرآنی مثل مهدهای قرآن، دارالقرآن‌ها و امثال آن‌هم می‌شود. شامل تدریس قرآن و شیوه‌های آن در دانشگاه‌ها و مراکز قرآنی نیز می‌شود و مربوط به اثرات تلاوت و کتابت قرآن در سطح عموم جامعه یا در سطح مسئولان و کارگزاران نظام اسلامی نیز هست. به تعبیر کامل تر عرصه فعالیت‌های مربوط به ترویج قرآن بسیار زیاد است و همه عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی را در برمی‌گیرد. کتابت قرآن کریم چه در قالب مصحف کامل یا در قالب یک عکس یا نوشته‌ای برای منظوری خاص و استفاده از در سطح عموم جامعه یا حتی زندگی فردی در زیرمجموعه مباحث ترویج قرآن کریم قرار می‌گیرد. استفاده از فلان آیه بعد از تعقیبات نماز شامل بحث ترویج قرآن می‌شود. استفاده‌های مختلفی از آیات قرآن در سبک زندگی می‌شود، مثل استفاده‌های اعتقادی، اقتصادی، درمانگری، تقویت حافظه، دور شدن از شیاطین، دور شدن از وسوسه‌های فکری، استفاده‌های سیاسی، استفاده‌های علمی و دیگر استفاده‌ها از زمره استفاده از آیات قرآن در زندگی مادی و معنوی انسان است.

یکی از این مداخل مدخل آموزش؛ از سباستین گوتتر است (مک اولیف، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۴۹/۱). در این مدخل آموزش به بحث تعلیم و تعلم و عبادت بودن آن اشاره شده است و آموزش در قرآن و واژه‌های مربوط به آموزش و معلمانی که در قرآن به هر نحوی آموزش داده‌اند، موردبحث قرار گرفته است. همچنین به روش‌های تعلیم در قرآن اشاره کرده است که می‌تواند موردبررسی اساتید قرآن قرار گیرد.

مدخل دیگر دراین‌باره مدخل آموزش و ترویج قرآن؛ از نلی فان دورن-هردر است (همان: ۱/ ۵۵-

۸۰). این مدخل درباره تاریخ آموزش قرآن از صدر اسلام به بعد سخن می‌گوید. در این مدخل به

شیوه سخنرانی و شیوه موعظه نیز اشاره شده است. واژه‌هایی مثل تبلیغ، خطبه و خطیب، آموزش و مدرسه مورد تحلیل قرار گرفته است و شیوه تدریس قرآن در کشورهای هندو پاکستان و آسیای جنوب شرقی، ایران و عراق، کشورهای غربی بررسی شده است. همچنین به نهادهای آموزش عالی در کشورهای اسلامی پرداخته است.

مدخل دیگر در این باره «قرآن و فضای سایبری» است که مؤلف آن، اندرو ریپین از دانشگاه ویکتوریا در کانادا است (لیمن، دانشنامه قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۴۷۸). نقش اینترنت در ترویج قرآن یکی از بحث‌های این مدخل است. گسترش کلاس‌ها آنلاین و پخش تلاوت‌های قاریان در فضای مجازی را مورد توجه قرار داده است. از بحث‌های مهم این مدخل توجه به وجود نسخه‌های قرآن اینترنتی و کاربرد آن در ترویج قرآن کریم است. ترجمه‌های قرآن در اینترنت بسیار در دسترس است. همچنین به سایت‌های قرآنی در کشورهای اسلامی اشاره کرده است. به نظر وی، سایت منابع برای مطالعه اسلام از آقای آلن گادلس بهترین محل برپا آغاز جستجو برای مطالب قرآنی است. ایشان یکی از بهترین کارهایی را که درباره قرآن انجام شده است را مربوط به دانشگاه حیفا می‌داند. کاربردهای جالبی را اندرو ریپین از این کار اسرائیلی‌ها نقل می‌کند. ایشان در مقاله خود یکی از ثمرات اینترنت و سایت‌ها را وسیله‌ای برای ایجاد اختلاف می‌داند و به سایت‌های ایران و عربستان در این باره اشاره می‌کند. در پایان مقاله قرآن و فضای سایبری اینترنت می‌تواند محلی برای ایجاد گروه‌های هم‌دل و محلی برای ایجاد اختلافات و تشدید دشمنی‌ها باشد.

همچنین مدخل رایانه و قرآن نوشته هربرت برگ، در جلد سوم دایرة المعارف قرآن نیز در راستای تبلیغ و ترویج قرآن در فضای مجازی تلقی می‌شود (مک اولیف، دایرة المعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۹۷/۳). در این مدخل نیز به نسخه‌های اینترنتی قرآن کریم و نسخه‌های چندرسانه‌ای قرآن بر لوح فشرده، قرآن به صورت ابرمتنی در شبکه جهانی وب اشاره شده است. از مباحث پایانی این مدخل تحلیل قرآن به کمک رایانه و بخش‌پذیری کلمات قرآن بر عدد نوزده و مانند آن است که توسط رشاد خلیفه انجام پذیرفت.

مدخل رسانه و قرآن نیز یکی دیگر از مداخلی است که در جلد سوم دایرة المعارف قرآن درباره آموزش و ترویج قرآن کریم تقریر شده است. این مدخل توسط چارلز هرشکیند نوشته شده است. وی در این مدخل به حضور قرآن در رسانه‌های مختلفی که از گذشته تاکنون ایجاد شده‌اند مانند رادیو، نوار کاست و لوح فشرده، کالاهای قرآنی، اینترنت پرداخته است (همان: ۱۱۵/۳).

مدخل چهارم با عنوان «منابع و ابزارهای مطالعات قرآنی»؛ از اندرو ریپین است. ایشان انگلیسی تبار هستند و در دانشگاه‌های تحصیل کرده است (همان: ۲۴۶/۵). در این مدخل در ابتدا متن قرآن به‌عنوان اولین ابزار برای مطالعه قرآن معرفی شده است. به دنبال همین مطلب به نسخه‌های قرآن می‌پردازد و از نسخه‌های الکترونیکی هم یاد می‌کند. به بحث آیه‌یاب‌ها اشاره می‌کند که در واقع همان معجم‌المفهرس‌ها و کشف‌الآیات قرآن کریم هستند. منابع دیگر برای مطالعه قرآن را به ترتیب، واژه‌نامه‌ها، کتاب‌های ادبیات، فهرست‌های موضوعی معرفی می‌کند. در این مدخل از بیان شده است. بسیاری از مقدمه‌هایی که توسط مستشرقان بر قرآن نوشته شده است، می‌تواند درباره مطالعه قرآن کریم مفید باشد که توسط مستشرقان نوشته شده است. نویسنده معتقد است که چهار کتاب است که از همه کتاب‌های مستشرقان درباره مطالعه قرآن تأثیرگذارتر است. این کتاب‌ها همچنین از مضامین کلی قرآن سخن می‌گویند و مروی اجمالی بر بخش‌های مهم قرآن دارند و هر یک به روش خود تأثیری فراوان بر مطالعات قرآنی به‌مثابه یک رشته داشته‌اند. منبع اول «خدا و انسان در قرآن» اثر توشیهیکو ایزوتسو است؛ اثر دوم نیز از ایزوتسو است که با عنوان «مفاهیم اخلاقی - دینی در قرآن» به چاپ رسیده است. به عقیده اندرو ریپین این دو کتاب در کنار هم منظری مهم درباره ساختارهای دینی و شناختی قرآن به دست می‌دهند. کتاب سوم؛ «مضامین اصلی قرآن» نوشته فضل‌الرحمان است. اندرو ریپین روش فضل‌الرحمان را روش تاریخی می‌داند و وی در ارائه شمای کلی معارف قرآنی موفق می‌داند. اثر چهارم، «مطالعات قرآنی» نوشته جان ونزبرو است. وی در این کتاب با روشی نو نسبت به مستشرقان قبلی وارد شده است و به همین دلیل با مضامین این کتاب مخالفت‌هایی شده است (همان: ۲۵۰/۵). مارکو شولر نویسنده مدخل «مطالعات آکادمیک قرآنی پس از دوره روشنگری»، در بخش‌های پایانی مدخل، معتقد است که تاکنون درباره هنر اسلامی تلاوت قرآن و حوزه‌های مرتبط با علوم اسلامی به‌عنوان موضوع مستقل پژوهشی بسیار اندک شده است (همان: ۱۷۸/۵).

مباحث مطرح شده توسط آقای مارکو شولر در زمینه تاریخ قرآن و قرائات و تحقیقات مستشرقان در این حوزه بسیار مفید است. اطلاعات خوبی می‌توان از نظرات و فعالیت‌های مستشرقان در این حوزه از مقاله وی دریافت کرد. وی افرادی مثل گوستاو وایل، تئودور نولدکه، آرتور جفری، را معرفی می‌کند.

تحلیل

در بررسی‌های مربوط به آموزش و ترویج قرآن کریم از سوی مستشرقان نکات مثبتی به چشم

می خورد. از جمله نکات قابل توجه نگاه آنان به فضای سایبری و عرصه‌های جدید مربوط به تدریس قرآن کریم است. همچنین اشاره به نقاط ضعف خود در پژوهش‌های مرتبط با قرائت قرآن کریم را می‌توان قضاوتی منصفانه به شمار آورد؛ اما از سوی دیگر در زمینه معرفی منابع برای مطالعات قرآن کریم منابعی معرفی شده‌اند که جهت‌گیری‌ها منفی و غیرمنصفانه در آن وجود دارد. به‌عنوان مثال آندره ریپین در مدخل منابع و ابزارهای مطالعات قرآنی یکی از منابع مفید برای مطالعه را کتاب مطالعات قرآنی نوشته جان ونزبرو می‌داند؛ اگرچه توجه به رویکردهای جدید در مطالعات مستشرقان کاری لازم است، اما افراط جان ونزبرو در قضاوت‌های وی درباره جمع قرآن و تاریخ آن باعث می‌شود تا در مطالعات قرآنی نوآموزان و دانشجویان جهت‌گیری‌های منفی به وجود بیاید. توجه به آثار ایزوتسو از نقاط مثبت مدخل فوق است که می‌تواند زمینه‌های جدیدی را در تحقیقات مستشرقان در مباحث نشانه‌شناسی و زبان‌شناسی قرآنی ایجاد نماید.

یکی از درس‌های مهم از توجه مستشرقان به اینترنت آن است که امروزه اکثر جوانان برای شناخت اسلام به اینترنت مراجعه می‌کنند، پس بهتر است که سایت‌های خوب را درباره مطالعه قرآن شناسایی کرده و به جوانان و اهل مطالعه معرفی کرد. همچنین سایت‌هایی خوبی باید با رویکرد مثبت درباره معرفی قرآن ساخته شود. روشن است که یکی از اهداف ایجاد سایت‌های قرآنی آن‌هم توسط غربیان گمراه کردن جوانان تشنه نسبت به معارف قرآن است.

دو. مداخل مربوط به آداب و احکام تلاوت (فقه القرائه)

یکی از حوزه‌های مرتبط با علوم و فنون قرائت، رعایت آدابی است که باید در هنگام تلاوت قرآن رعایت نمود. این آداب و برخی از نکات دیگر در فقه نیز مورد بررسی قرار می‌گیرند و احکام فقهی نیز درباره تلاوت قرآن کریم شکل می‌گیرد. آداب تلاوت را می‌توان به آداب باطنی و ظاهری تقسیم کرد. آداب ظاهری مربوط به رفتار و نکات ظاهری مرتبط با تلاوت قرآن کریم هستند، مانند استقبال قبله، وضو قبل از تلاوت. آداب باطنی مربوط به نیت و انگیزه‌ها و تفکرات درونی قاری و مستمع قرآن کریم است. رعایت اخلاص و توجه به معانی از جمله این آداب به شمار می‌آید. در نوشته‌های مستشرقان به‌ویژه در دایرةالمعارف‌های آنان به آداب و احکام تلاوت قرآن کریم توجه شده است که در ادامه به برخی از این مداخل اشاره می‌شود.

در این حوزه توسط دانشمندان شیعه و اهل سنت کتاب‌هایی نوشته شده است. از جمله این کتاب‌ها می‌توان به کتاب جناب آقای محمدصادق یوسفی مقدم با عنوان «فقه قرائت» اشاره کرد

مدخل «آداب و مناسک قرآن»؛ از «جوزف مری» یکی از این مداخل است که درباره آداب و مناسک قرآن بحث می‌کند. در این مدخل آداب موجود در قرآن به اقسام مختلفی تقسیم شده است (همان: ۱۶/۱). یکی از آدابی که مورد توجه در این مدخل است، مربوط به بوسیدن قرآن است. مدخل «بسمله»؛ از «ویلیام گراهام» از دیگر مداخل مربوط به این حوزه است (همان: ۱/۵۲۵). در این مدخل پیشینه بسمله، معنای بسمله، جایگاه بسمله و نقش بسمله در زندگی مسلمانان را مورد نظر قرار داده است. از جمله مداخل دیگری که در این راستا در دو دایرةالمعارف فوق تنظیم شده‌اند، می‌توان به مداخل زیر اشاره داشت:

مدخل «فضائل قرآن»؛ «اسماء افسرالدین» از دانشگاه نوتردام ایالات متحده (لیمن، دانشنامه قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۴۱۴)؛ فضیلت خواندن سوره‌ها، آیات، ختم‌های قرآنی از مباحث این مدخل است. تاریخ نگارش فضائل القرآن هم از بخش‌های این مدخل است.

مدخل «حافظ»؛ مؤلف «نواد کاهتران» از دانشگاه ساریوو از کشور بوسنی و هرزگوین (همان: ۱۹۰)؛ تعریف حافظ قرآن، روش‌های حفظ و وسایل مربوط به حفظ قرآن، تاریخ اجمالی حفظ قرآن، از بحث‌های این قسمت است.

مدخل «حزب»؛ مؤلف «نواد کاهتران» از دانشگاه ساریوو از کشور بوسنی و هرزگوین (همان: ۲۰۲)؛ تعریف حزب و کاربردهای اصطلاحی آن و فلسفه آن از بحث‌های نواد کاهتران است. بحث از تقسیمات مختلف در قرآن مانند حزب از بحث‌هایی است که می‌توان از دیدگاه مستشرقان نیز آن را دنبال کرد.

مدخل «جهر به بسمله»؛ مؤلف «عبدالغفور رحیم» از دانشکده اسلامی ملک خالد (همان: ۱۸۰). در این مدخل به نظرات فقهی مربوط به جهر بسمله اشاره شده است.

تحلیل و بررسی

با توجه به مداخل مربوط به آداب و احکام تلاوت قرآن کریم می‌توان چنین نتیجه گرفت که مستشرقان در بررسی‌های خود از جهاتی ناقص عمل کرده‌اند. تعداد موارد ذکر شده برای آداب قرآن کریم از سوی آنان کامل نیست. از سوی دیگر توجه به منابع شیعه در بررسی‌های آنان بسیار کم‌رنگ و در مواقعی نادیده گرفته شده است. آداب تلاوت باطنی از سوی آنان بسیار کمتر از تلاوت ظاهری

موردتوجه قرار گرفته است. در برخی از تعاریف مانند تعریف حزب که به نیم جزء تعریف شده است به خطا رفته‌اند. در برخی از مقالات مانند مدخل فضائل القرآن بسیار محدود عمل کرده‌اند و هم منابع معرفی شده ناقص است و هم اقسام فضائل نادیده لحاظ نشده است.

سه. مداخل مربوط به نسخه‌شناسی مصاحف

با توجه به بررسی‌های انجام شده روشن می‌شود که بیشترین سهم را در میان تحقیقات مربوط به حوزه علوم و فنون قرائات، نسخه‌شناسی یا به تعبیری مصحف‌پژوهی به خود اختصاص داده است. مداخلی که در ذیل آورده شده است همگی به بخشی از مصاحف قرآن کریم به‌ویژه مصاحف و نسخه‌های قدیمی می‌پردازند.

۱- مدخل «خط عربی»؛ از «بئاتریس گروندلی» (مک اولیف، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۲/۵۴۹)؛ نویسنده در این مدخل به ابعاد مختلف بحث‌های مربوط به خط عربی اشاره دارد. این ابعاد شامل مجموعه‌ای از حروف و علائم و توالی و ترتیب مکانی آن‌ها، شکل‌ها و رسانه‌های انتقال آن‌ها، نوع شناسی نظام صرفاً صامت (ابجد)، می‌شود؛ گرچه مسلمانان به زبان‌های مختلفی مانند فارسی، پشتو، کردی، اردو، سندی، کشمیری و... صحبت می‌کردند، زبان عربی با آن‌ها سازگار شد و حتی بسیاری از این زبان‌ها با حروف عربی نوشته می‌شدند.

منابع و روش‌های بررسی خط عربی متعددند که می‌توان به نسخ کهن، پاپیروس‌ها، سکه‌ها و امثال آن اشاره کرد. اقسام خطوط عربی و منابع مرتبط با آن از بحث‌های مهم گروندلر در این نوشته است. تاریخ خط عربی پیش از اسلام و شکل‌های شاخص اصلی در عربی متأخر و تحولی که در ادوار مختلف بر خط عربی عارض شده است از توجهات نویسنده است. در کنار بحث از اصل نگارش خط عربی توجه به مسئله خوشنویسی خط و زیبا نشان دادن آن بخش پایانی این مدخل را تشکیل می‌دهد.

۲- مدخل «خوشنویسی»؛ از «سولانژ اوری» (همان: ۲/۶۰۱)؛ از جمله هنرهایی که در پرتو توجه مردم به مصحف قرآن کریم رشد ویژه‌ای داشته است، هنر خوشنویسی است. تغییراتی که در رسم الخط قرآن کریم ایجاد شد، باعث شد تا مصاحف روزبه‌روز زیباتر و کامل‌تر شوند. نسخه‌های قرآن را می‌توان بر اساس نوع خط تقسیم‌بندی کرد. یکی از این تقسیم‌بندی‌ها تقسیم‌بندی حجازی و کوفی کهن است. شیوه نگارش در کوفی با شیوه نگارش در حجازی دارای مشترکات و نقاط افتراق است. خط‌های دیگری که از آن‌ها در نگارش قرآن کریم به کار گرفته شده است، خط‌هایی مانند کوفی مشرقی، نسخ، ریحانی، محقق و ثلث هستند.

۳- مدخل «صحف»، از «بئاتریس گروندلر» (همان: ۱۲/۴)؛ توجه به جنس صحیفه‌ها، محل نگه‌داری و کارکردهای آن‌ها، از بحث‌های این مدخل است. وی در مدخل خود تناقضی میان دو دسته حدیث و گزارش تاریخی را مطرح می‌کند. از یک‌سو احادیثی بر ممانعت‌های مکرر پیامبر و چهار خلیفه راشدین و خلفای اموی از نوشتن حدیث وجود دارد و از سوی دیگر گزارش‌هایی وجود دارند که نشان می‌دهند، استفاده از نوشتن از خاندان محمد آغاز شد. گروندلر در ادامه تلاش می‌کند تا با توجیهی استفاده از حافظه و نوشتن به‌منظور تصحیح این تناقض را حل کند. نکته‌ای که نویسنده در پایان اشاره می‌کند و مانند طرح تناقض وی قابل نقد است آن است که وی به عدم حفظ صحیفه‌های متعلق به قبل از قرن دوم اشاره دارد و همین امر را دستمایه طرح دیدگاه‌های ونزبرو، کوک و کرون می‌داند.

۴- مدخل «کتیبه‌نگاری و قرآن»؛ «رابرت هویلند و ونشاپورتر» (همان: ۴/۶۶)؛ کتیبه‌نگاری پژوهش یا علم کتیبه‌هاست؛ یعنی متونی که برای دوام بیشتر بر سطحی سخت چون یادمان بنا، سنگ، لوح، نشان، سکه، ظرف، و جز آن نگاشته شده‌اند. استفاده از قرآن در مجموعه کتیبه‌های اسلامی بحث اصلی مقاله موردبحث است. در این مقاله نویسنده به علت استفاده از آیات خاص در کتیبه‌ها نیز اشاره کرده است. در هر کتیبه بنا به نوع کاربردی که دارد آیات مناسب در آن استفاده شده است.

۵- مدخل «مصحف»؛ از «هارالد موتسکی» (همان: ۵/۱۴۹) از جمله بحث‌های این مصحف درباره مفهوم اصطلاحی این کلمه و چگونگی به وجود آمدن شکل مکتوب قرآن است. عدم وجود نسخه‌های قدیمی ثابت‌کننده اصالت قرآن، توجه به روایات اسلامی درباره وجود اولین مصاحف قرآن که توسط صحابه نگارش یافته‌اند از دیگر بحث‌های این مقالات است.

۶- مدخل «مصحف‌های قرآن»؛ از «فردریک لیمهویز» (همان: ۵/۱۵۲)؛ نویسنده در این مدخل، به بحث درباره مفهوم مصحف، مصحف عثمانی، قرائت‌های قرآن، مصاحف صحابه پرداخته است. وی در پایان مدخل پس از بحث درباره جمع قرآن توسط پیامبر یا بعد از پیامبر نتیجه را مشخص و روشن نمی‌داند و امیدوار است که در این باره تحقیقاتی جدیدتر انجام شود.

۷- مدخل «نسخه‌های خطی قرآن»؛ از «فرانسوا دروش» (همان: ۵/۳۳۵-۳۵۵)؛ نویسنده در این مقاله به بررسی اقسام نسخه خطی قرآن و تغییرات نسخه‌ها که در طول تاریخ می‌پردازد. نسخه‌های خطی پیش از مصاحف عثمانی، مصحف‌های حجازی و اموی، مصحف‌های قرآنی در اوایل دوره عباسی از بحث‌های مهم این نوشتار است. علاوه بر بحث از خط‌های به‌کاررفته در نسخه‌ها مانند

حجازی، کوفی، نسخ، ثلث و امثال آن، تقسیمات قرآنی نیز از نظر نویسندگان دور نمانده است.
۸- مدخل «نگارش و ابزار نگارش»: از «شیلا بلر» (همان: ۳۸۹/۵)؛ بلر در نوشته خود به ابزارهایی که برای نگارش کتب به‌ویژه نگارش مصاحف به کار می‌رفته است پرداخته است. نوع و رنگ مرکب‌ها و انواع پوست‌ها یا کاغذهای مورد استفاده نیز از بحث‌های دیگر مقاله است.

۹- مدخل «هنر و معماری و قرآن»: «الگ گرابار» (همان: ۵۱۰-۵۲۵)؛ نویسنده این مدخل، نوشته خود را به سه بحث اختصاص داده است. بحث اول مربوط به ارجاع‌ها یا اشاره‌های قرآنی به هنر و معماری در آیات است. بحث دوم استفاده‌های گوناگون از قرآن به‌عنوان منبعی برای نقل قول از آن در ساخت و آرایش آثار هنری را مدنظر قرار داده است. تزئین هنری خود قرآن نیز بحث سوم است. وی در بخش اول آیاتی را که به هنر اشاره دارند، به دو قسمت اشاره مستقیم آیات و اشاره‌های غیرمستقیم تقسیم کرده است.

۱۰- مدخل «قرآن و خوشنویسی»: مولف «اولیور لیمن»، استاد بخش فلسفه دانشگاه کنتاکی ایالات متحده (لیمن، دانشنامه قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۴۵۲)؛ اولیور لیمن در این مدخل به ماهیت نوشتاری زبان‌های دارای خط سامی می‌پردازد و تأثیر اسلام را در تبدیل خط عربی به خطی زیبا و پیچیده مورد تأکید قرار می‌دهد. پیدایش خط متصل و تأثیرات اوضاع اجتماعی و سیاسی بر رشد خط نیز از بحث‌های دیگر است. وی در ضمن مباحث خود به کارکردهای کتیبه‌های دارای خوشنویسی اشاره می‌کند و آن‌ها را دارای اطلاعات مهمی درباره تاریخ فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دینی زمان نگارش و مکان نگارش آن‌ها می‌داند. تأثیر ایران و عثمانی در خوشنویسی و ارتباط آن با حکومت‌ها نیز از اشارات نویسندگان در این مدخل است.

۱۱- مدخل «قرآن و کتابت»: «آدام گاجک» از دانشگاه مک گیل کانادا (همان: ۴۸۶)؛ اینکه چرا هنرمندان به نوشتن قرآن کریم روی آوردند و از چه موادی به‌عنوان جوهر برای نوشتن کتاب الهی استفاده می‌شده است، اولین بحث‌های مدخل قرآن و کتابت را شکل داده است. رنگ‌های متنوع در مصاحف دارای کارکردهای مختلفی در مصاحف بوده است.

۱۲- مدخل «قرآن و هنر»: «اولیور لیمن» استاد بخش فلسفه دانشگاه کنتاکی ایالات متحده (همان: ۴۹۸)؛ نویسنده در ابتدا به تحلیل دیدگاه قرآن درباره هنر پرداخته است. در ادامه این مقاله به هنرهایی که به شکلی تحت تأثیر اسلام بوده، پرداخته شده است. خوشنویسی، هندسه، تزئین، موسیقی، تلاوت قرآن از این جمله‌اند. برخی از اشکال موسیقی مانند اذان دارای ماهیتی دینی قلمداد

شده‌اند. از نظر وی یکی از دلایلی که امام جماعت مورداحترام است به دلیل نحوه تلفظ نماز به عربی و از برخوانی قرآن است. اصول و هدفی که قاریان قرآن در اجرای موسیقی تلاوت رعایت می‌کنند، در کنار خاستگاه آن‌ها، همراه با تحلیل‌هایی از نویسنده مقاله مورد اشاره قرار گرفته است.

۱۳- مدخل «چاپ قرآن»؛ از «مایکل آلین» یکی از مدخل‌هایی است که اطلاعات سودمندی را درباره تاریخ چاپ قرآن کریم در اروپا و کشورهای اسلامی ارائه می‌نماید (مک اولیف، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۲/ ۴۰۱-۴۱۳)؛ توجه به نخستین چاپ‌های قرآن مانند اولین قرآن چاپ شده در ونیز در سال‌های ۱۵۳۷-۱۵۳۸ میلادی از بحث‌های ابتدایی این مدخل است. توجه به این مطلب که برخی از نسخه‌ها در هنگام چاپ دارای اشکالاتی بوده است، از بحث‌های جالب مقاله است. چاپ قرآن در کشورهایی مانند هند، استانبول، ایران از دیگر بحث‌های نویسنده است. توجه به تاریخ چاپ سنگی قرآن در جهان اسلام و نخستین قرآن‌های چاپی در مصر از بحث‌های مهم در این نوشتار است. چاپ قرآن کریم در عصر حاضر و اینکه با طی چه مراحل و ضوابطی قرآن کریم در مصر، پاکستان، هند، لبنان به زیور طبع آراسته می‌شود بخشی دیگر از این نوشته است. نویسنده در پایان به چاپ نسخه‌های غیر از قرائت حفص از عاصم در کشورهایمانند الجزائر، مراکش به قرائت ورش، تونس به روایت قالون و سودان به روایت دوری اشاره می‌کند.

۱۴- مدخل «تزیین و تذهیب قرآن»؛ از «شیلا بلر» و «جانانان بلوم» (همان: ۲/ ۱۰۴-۱۱۳)؛ از زمان قدیم نسخه‌های قرآن را به روش‌های مختلف می‌آراستند. این کار یک هنر قدیمی اسلامی هم به شمار می‌رود. تاریخ تذهیب، روش‌هایی تذهیب و تزیین، تغییرات نسخه‌های قرآن در طول زمان، نشانه‌هایی که برای جدا کردن آیات و تزیینات حاشیه، علامت‌گذاری‌های بخش‌های مختلف قرآن مثل رکوع، حزب، جزء و شیوه جداسازی سوره‌ها، صفحات زینتی مصاحف و مذهب‌بان از بحث‌های مهم این مدخل است.

۱۵- مدخل «رسم الخط قرآن» که توسط «افیم رضوان» در جلد سوم دایرةالمعارف قرآن قرار دارد (همان: ۳/ ۹۷)؛ این مدخل نیز درباره تاریخ رسم الخط قرآن از زمان پیامبر ﷺ و توجه به رسم الخط قرآن در طول قرون اسلامی پرداخته است. از ویژگی‌های این مدخل توجه به نقش امیرمؤمنان علی علیه السلام در رشد دانش رسم الخط است (همان: ۳/ ۱۲۴).

تحلیل

هر مصحف دارای بخش‌های مختلفی اعم از متن آیه، حاشیه، علائم مربوط به صداهای کوتاه و سکون، علائم وقف و ابتداء، تقسیمات قرآنی، شروع و فرود سوره‌ها، قرائت‌ها، جنس پوست یا کاغذ، زمان نگارش، شخص نگارنده، نوع خط، عد الآی، کارکرد رنگ‌ها و جوهرها، تذهیب‌ها، قطع و اندازه مصحف، می‌شود. همه این مباحث به صورت کلی یا جزئی در نوشته‌های مستشرقان مورد توجه قرار گرفته است. هرکدام از این مباحث مربوط به علم و فنی در حوزه دانش قرائت است. بررسی همه این‌ها آن‌هم برای همه مصاحف از حوزه یک رساله دکتری فراتر است و لازم است تا چندین رساله در این باره نوشته شود.

دیدگاه مستشرقان درباره مصاحف اولیه قرآن یکسان نیست و اعتماد آن‌ها به روایات اسلامی مربوط به زمان رسول خدا ﷺ در مقالات متعدد، قابل تحقیق و بررسی است.

چهار. مداخل مربوط به اصول قرائت

اصل در لغت به معنای ریشه، قانون و قاعده کلی شامل بر مصادیق کثیر و اساس یک شیء به کار رفته است (جوهری، الصحاح، ۱۳۷۶ ش: ۱۶۲۳/۴). قواعد کلی قرائت هر یک از قراء را «اصول القاری» گویند و این اصول تحت ضابطه و به صورت قاعده در کتب تجوید و قرائت بیان شده است (خرمشاهی، دانشنامه قرآن پژوهی، ۱۳۸۹ ش: ۱۵۵۶/۲). اصول قرائت عبارت است از: تسمیه، بسمله، مدّ، لین، مطّ، قصر، اعتبار، تمکین، اشباع، ادغام، اظهار، بیان، اخفا، قلب، تسهیل، تخفیف، تشدید، تثقیل، تتمیم، نقل، تحقیق، فتح، فغر، ارسال، اماله، بطح، اضجاع، تغلیظ، ترقیق، روم، اشمام و اختلاس (ابن جزری، علامی و سفیدرو، درآمدی بر علم تجوید، ۱۳۷۶ ش: ۴۶).

عناوین مداخل ذیل همگی در راستای تحلیل یک یا چند بخش از اصول قرائت است که می‌توان خود در یک یا چند پایان‌نامه یا رساله دکتری توسط متخصصان علوم و فنون قرائت موردنقد و تحلیل قرار گیرد.

۱- مدخل «تلاوت»؛ از «اناگید»، یکی از مداخل نسبتاً مفصل درباره تلاوت قرآن کریم است (مک اولیف، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۲/ ۲۳۰-۲۴۶)؛ تحلیل اصطلاح تلاوت قرآن، معرفی دانش تجوید، تلاوت از دیدگاه خود قرآن کریم، بررسی احادیث مربوط به تلاوت قرآن، از بحث‌های این مدخل است. از جمله بحث‌هایی که در این مدخل بدان پرداخته شده است، بحث از آداب تلاوت قرآن کریم است. تحلیل آداب باطنی تلاوت از بحث‌هایی است که در این مقاله به

شکل ویژه به آن پرداخته شده است. هرچند در بسیاری از مباحث از منابع اهل سنت بهره برده شده است؛ اما می‌توان با افزودن دیدگاه‌های شیعه این مباحث را کامل‌تر نمود. یکی از بحث‌های مهم این مدخل، تاریخ و گسترش قرائت است که در آن به معرفی قاریان و تبیین اصطلاح قاریان و قراء سبعة پرداخته شده است. تحلیل ساختار دانش تجوید و مباحث هر قسمت در این دانش به عنوان نظام تجوید در این مدخل مورد بررسی قرار گرفته است. آداب حفظ و تلاوت قرآن، تحلیل مفهوم ادب، تحفیظ و التزاماتی که حافظ قرآن باید به آن متعهد باشد از جمله بحث‌های این بخش از مدخل است. نظام موسیقایی تلاوت قرآن کریم با عنوان زیبایی‌شناسی و مهارت تلاوت و نقش فلاسفه‌ای همچون فارابی در رشد و تکمیل موسیقی مورد نظر نویسنده قرار گرفته است. از بحث‌های پایانی این مدخل توجه به جایگاه قرآن و تلاوت آن در سده اخیر در میان کشورهای اسلامی است. تحلیلی از بیداری اسلامی در مصر و توجه به قرائت قرآن در اندونزی و برگزاری مسابقات قرائت قرآن کریم از بحث‌های این بخش به شمار می‌آید.

۲- مدخل «قرائت قرآن»: «فردریک لیمهویز» (همان: ۳۷۱/۴)؛ موضوع مقاله مربوط به قرائت قرآن کریم و روش‌های آن در جهان اسلام است. مقاله تحت تأثیر روایات اهل سنت بر این عقیده است که پیامبر اکرم ﷺ قرائت را جایز دانسته و در زمان پیامبر نیز رواج داشته است. در حالی که این عقیده برخلاف تاریخ صحیح و روایات اهل بیت علیهم‌السلام است. همچنین روایت‌های احرف سبعة نیز مربوط به قرائت‌ها دانسته شده است، در حالی که توجیه‌های دیگری نیز درباره روایت‌ها وجود دارد. وی قرائت ابن مسعود را مهم ارزیابی کرده و به اختلاف‌های این قرائت با مصحف عثمانی اشاره دارد. تأثیر مصحف عثمانی بر محدود کردن قرائت‌های قبل از خود و رواج برخی از قرائت‌ها مطابق با مصحف عثمانی نیز از دیگر بحث‌های مقاله است. فعالیت‌های ابن‌مجاهد در زمینه حصر قرائت و علت انتخاب برخی قرائت‌ها توسط وی و تأثیری که بر جهان اسلام گذاشت، مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. وی این نکته را متذکر می‌شود که حمایت حکومت عباسی از ابن‌مجاهد سبب شد تا دیدگاه وی در جهان اسلام نشر پیدا کند. وی معیار انتخاب قرائت از سوی عالمان بعد از ابن‌مجاهد مانند ابن‌جزری را بحث می‌کند و معتقد است که تفسیر ابوالقاسم محمد بن جزری غرناطی در تفسیرش از قرائت ورش از نافع پیروی کرد به این دلیل که در اندلس و سایر کشورهای مغرب متداول بود. از بحث‌های مهم مربوط به قرائت گسترده جغرافیایی قرائت در طول تاریخ اسلامی است که مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. وی در پایان مقاله خود می‌نویسد که امروزه دانش قرائت پیشرفت

فراوانی داشته است. این امر به دلیل چاپ نسخه‌هایی از قرآن است که حاشیه آن‌ها اختلافات موجود بین قرائات مقبول بر اساس نظام ده‌تایی یا چهارده‌تایی آمده است. البته این امر که نویسنده بیان کرده است، می‌توان عاملی جزئی برای علت رواج باشد؛ اما باید عامل پیشرفت قرائات را علاوه بر آن مدیون دانشگاه‌هایی مثل الازهر و یا حمایت‌های برخی از حکومت‌ها از این امر دانست.

۳- مدخل «گوش‌ها»؛ از «رافائل تالمن» (همان: ۵۸۵/۴)؛ توجه به لهجه‌ها و لغت موجود در قرآن کریم و تأثیر آن بر تفسیر و تحلیل‌های ادبی قرآن از بحث‌های این مقاله است. همچنین ارتباط لهجه‌های موجود در قرآن که برگرفته از لغات قبائل مختلف عرب است، با روایت سبعة احرف موردنظر «رافائل تالمن» قرار گرفته است. وی در این مدخل به تحقیقات برخی مستشرقان در این باره مانند کوفلر و رابین و نولدکه اشاره می‌کند.

۴- مدخل «نقد متنی قرآن»؛ از «جیمز بلمی» (همان: ۳۷۰-۳۸۷)؛ دانش نقد ادبی و یا نقد متن از دانش‌هایی است که به بررسی خطاهای متنی یک متن می‌پردازد. البته توجه به محاسن یک متن نیز از نظر تحلیل‌گر دور نمی‌ماند. نویسنده این مقاله به دنبال بررسی خطاهای موجود در متن قرآن است، هرچند معترف است که این مطلب موردعلاقه دانشمندان اسلامی قرار نمی‌گیرد. محور اصلی بحث‌های وی قرائات قرآن کریم است. اختلاف قرائات و وجود عبارات‌های مختلف باعث می‌شود تا درصد خطا از دیدگاه نویسنده بالا برود. به نظر می‌رسد، کسانی که محققان مسلمان به‌وسیله مباحث احتجاج در قرائات می‌توانند بسیاری از سخنان جیمز بلمی را پاسخ دهند تا نشان دهند که نه تنها خطای متنی در قرآن وجود ندارد، بلکه خطاهای فرضی درست نیست و همه قرائات مشهور بر اساس لهجه‌های اصیل عربی و دارای توجیه ادبی هستند.

۵- مدخل «تجوید»؛ مؤلف «نواد کاهتران» از دانشگاه سارایوو از کشور بوسنی و هرزگوین (لیمن، دانشنامه قرآن کریم، ۱۳۹۱: ۱۲۰)؛ نویسنده در این مدخل به معرفی دانش تجوید می‌پردازد. ارزش این دانش و جایگاهی که بر اساس احادیث اسلامی دارد از دیگر مباحث مطرح شده است. علم التجوید، فن التجوید، احکام التجوید یا تجوید القرآن همگی نام‌های این دانش دانسته شده است. دانش تجوید دارای بخش‌های مختلفی مانند تلفظ واک‌های قرآن، اشکال وقف و ابتدا و تغییرات آواشناختی است که در نتیجه تأثیر متقابل واک‌ها در درون یک واژه و یا به‌عنوان بخشی از خوشه زنجیری واژگان رخ می‌دهد. در واقع بحثی که نویسنده در قسمت آخر موردتوجه قرار داده است همان احکام حروف است. اقسام قرائت قرآن به لحاظ سرعت به ترتیل، حدر و تدویر و تحلیل آن از دیگر

بحث‌های مقاله است.

۶- مدخل «حروف»؛ مؤلف «افنان فتانی» از دانشگاه ملک عبدالعزیز عربستان سعودی (همان: ۲۰۲)؛ این مدخل در راستای تکمیل مدخل تجوید ارزیابی می‌شود که نویسنده در آن به تحلیل حروف الفبای عربی در قرآن می‌پردازد و به‌طور ویژه بر حروف مقطعه و نحوه خوانش آن‌ها متمرکز می‌شود. رابطه حروف مقطعه و مخارج حروف عربی و صفات این حروف از بحث‌های این مقاله است.

۷- مدخل «قرئت قرآن»؛ «استفان وایلد» از دانشگاه بن آلمان (همان: ۴۱۵)؛ استفان وایلد در مقاله خود در ابتدا کلمه قرئت را معنا کرده است و از لحاظ لغوی و کاربرد قرآنی قرئت را مورد بررسی قرار داده است. وی سنت مسلمانان در مورد چگونگی خواندن قرآن را در سه حوزه اصلی می‌داند: الف: تلفظ صحیح و واضح حروف صامت و حروف مصوت. ب: قواعد وقف و ابتدا ج: ویژگی موسیقایی و تک‌نویایی قرئت قرآن. بخش اول مربوط به دانش تجوید است و بخش دوم مربوط به دانش وقف و ابتدا و بخش سوم مربوط به صوت و لحن است. از سخنان وی برمی‌آید که معتقد است: در زمان پیامبر ﷺ قرئت عمدتاً شفاهی بوده است و مکتوبی جدی وجود نداشته است. تعبیر عجیب وی در پایان نوشته او حاکی از تحلیل نادرست او از قرائت است. وی می‌نویسد: بسیاری از هزاران قرائت‌های پساعثمان به جزئیات تلفظ و مصوت‌سازی می‌پرداختند. البته اگر منظور وی از یک قرائت، قرائت یک کلمه یا فرش الحروف‌ها باشند، شاید بتوان به ازای هر یک از فرش الحروف کلمه قرئت را به کاربرد که این امر متداول نیست.

پنج. مداخل مربوط به قرآن و سبک زندگی

مدخل «قرآن در زندگی روزمره» از «نصر حامد ابوزید» از مداخل‌های مفید درباره نقش و کاربرد قرآن در زندگی روزمره مسلمانان است (مک اولیف، دایرةالمعارف قرآن، ۱۳۹۷: ۴/۳۵۳)؛ وی مراد از زندگی روزمره را فعالیت‌های غیرعبادی روزانه مردم می‌داند. مراد از مردم، افرادی هستند که در جامعه خود از اهمیت یا شهرت بهره‌مند نیستند. وی به سه تألیف مهم در این باره اشاره دارد. کتاب «هتاف الصامتین» به معنای فریاد خاموشان از سید عویس که یکی از این کتاب‌هاست، به بررسی عبارت‌ها و الفاظ نوشته شده بر خودروها و کامیون‌ها در مصر پرداخته است. مؤلف این اثر ۵۵ عبارت قرآنی را بررسی کرده است. اثر دیگر اثر ویلیام گراهام با عنوان «ورای کلام مکتوب» است. وی که این کتاب را در اثر سفر خود به مصر در ماه رمضان ترتیب داده است، به بررسی تلاوت قرآن در عبادت و

رفتار روزمره پرداخته است. کتاب دیگر اثر پادویک با عنوان «عبادات اسلامی» است که در آن به نقل قول‌های قرآنی موجود در متون عبادی بسیار توجه شده است. بخشی از نوشته نصر حامد مربوط به نقش قرآن درباره یاد خداست. تسبیح خداوند در تمام لحظه‌ها، توجه به نمازهای عید و جماعت و حضور مردم در آن‌ها، اعتکاف در مسجد، اعمال ماه مبارک رمضان از تأثیرات قرآن در زندگی مردم است. تأثیر نغمه‌های قرآن قاریان قرآن در شب‌های ماه مبارک بسیار جذاب ارزیابی شده است.

از دیدگاه ابوزید کارکردی که به صورت مستمر در زندگی روزمره مسلمانان از طریق قرآن کریم اتفاق می‌افتد، تلاوت قرآن کریم است. از دیدگاه وی محور عمده آموزش قرآن در قرون اولیه بر اساس شفاهی بوده و متن نقشی نداشته است. این سخن ابوزید جای تأمل بسیار دارد. شیوه تدریجی نزول قرآن کریم نیز بر اساس توجه به نیاز مردم بوده است. وی از تلاوت به عنوان یک ارتباط دیداری شنیداری از قرآن یاد می‌کند. توجه به تأثیرات تلاوت قرآن در عوض کردن اخلاق و رفتار مردم و جذب آنان به اسلام ناب از بخش‌های دیگری است که مورد توجه قرار گرفته است. قرائت قرآن از گذشته تاکنون رشد بسیاری داشته است و به صورت یک رشته درآمده است. پیشرفت فناوری باعث شده است تا بهره بردن از این هنر راحت‌تر شود. بخشی از این مقاله به ذکرهای قرآنی رایج میان مردم اشاره دارد که در کلام روزانه خود مکرر از آن‌ها استفاده می‌کنند. به عنوان نمونه بسمله، حوقله، استغفار، تهلیل، تحمید از جمله این اذکار هستند. همان‌گونه که قرائت قرآن باعث رشد موسیقی خاص مربوط به تلاوت شده است صورت مکتوب قرآن نیز باعث رشد خوشنویسی و کتاب‌آرایی شده است.

نصر حامد ابوزید در پایان مدخل این چنین می‌نویسد که گسترده‌ترین تأثیر قرآن بر همه ابعاد زندگی روزمره مسلمانان در سطح زبان اتفاق افتاده است که سنگ بنای تفکر و اجتماع است (همان: ۳۷۰/۴)

مدخل «تعویذ»؛ از «کاتلین مالون اکانر» مدخلی است که به بحث اشیاء و زیورآلاتی که در مقابل شرور و بیماری‌ها بر خویش می‌آویزند و از آن‌ها استفاده می‌کنند، مانند دعاها، خاص. در این مدخل درباره تعویذهای قرآنی بحث شده و به کاربردهای درمانی و روحی آن اشاره شده است. در پایان مدخل به بحث درمانگران دینی اشاره شده است (همان: ۱۵۸/۲).

در تکمیل این مسئله می‌توان مدخل «سحر»؛ نوشته «گابریل مندل خان» را در جلد سوم دایرةالمعارف قرآن استفاده نمود که در ذیل بحث از سحر به استفاده‌های مسلمانان از برخی از سوره‌ها به عنوان طلسم و مقابله با سحر پرداخته شده است (همان: ۳/۳۴۲).

مدخل «کاربردهای عامیانه و طلسم‌گونه قرآن»؛ از «کاتلین مالون اوکانر» یکی از مداخلی است که به بررسی استفاده از نیروی معنوی قرآن کریم در قالب الفاظ در قالب طلسم‌ها و رقیه‌ها پرداخته است. استفاده از عبارات قرآنی در نوشته‌های و کتیبه‌های قدیمی کارکردهای مختلفی داشته است. از جمله کارکردهای قرآن کریم از این حیث می‌توان به نیایش و دعا، اوراد، طلسمات مادی، تعویذها، درمانگری، غیب‌گویی و استخاره، هنر خوشنویسی اشاره داشت. استفاده از قرآن برای شفاعت و برای تبرک جستن به آن از دیگر کارکردهای قرآن کریم است. بحث علمی که اوکانر در اواسط نوشته خود مطرح کرده است آن است که آیا استفاده‌های فراعبدی قرآن مانند حفاظت از بیماری، حادثه، تبرک، توفیق، سلامتی، رزق و روزی، نمودهای کفر یا توحید هستند؟ (همان: ۴/ ۲۰). وی در پایان نوشتار خود چنین نتیجه می‌گیرد که تنوعات کاربردهای طلسم‌گونه رایج قرآن حاصل انحراف از سنت اسلامی نیست، بلکه از کانون مشروعیت دینی آن برخاسته است. مظاهر مادی و زبانی قرآن با همه کارکردهایش و باز نمود مادی قرآن همگی دارای این قابلیت هستند که همیشه نیروهای محافظ و مبارک کلام الهی را متجلی کنند.

مدخل «فرهنگ مادی و قرآن»، «پرسیلا سوچک» در که نسبتاً مفصل است و در حدود ۳۳ صفحه از دائرةالمعارف را به خود اختصاص داده است، به بررسی تأثیر قرآن کریم بر فرهنگ مادی مسلمانان پرداخته است (همان: ۴/ ۲۳۱-۲۶۴). وی در این مدخل به استفاده‌های مختلف مسلمانان از مصحف و نوشته‌های مربوط به آیات در جای‌جای زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان پرداخته است. استفاده از مصاحف در مراسمات رسمی، تلاوت روزانه، عمل به قرآن، تابلوهای عمومی، کتیبه‌ها، سکه‌ها، کاشی‌های مساجد، تعویذها و طلسم و ارتباط این استفاده‌ها از آیات با مضامین و مفاهیم آیات و در نظر گرفتن تناسب زمانی و مکانی آن‌ها از نمونه‌های تأثیر مصحف قرآن و نوشته‌های آیات در زندگی مسلمانان است. بر این اساس قرآن و انس یا مصحف و تلاوت آن دارای کارکردهای معنوی، سیاسی، اقتصادی، درمانگری جسم و روح بوده و هست.

در تکمیل مطالب این مدخل می‌توان مدخل «سکه‌شناسی و قرآن» نوشته «مایکل بیتس» را که در جلد سوم دائرةالمعارف قرآن آمده، معرفی کرد. این مدخل به صورت اختصاصی به بحث سکه‌شناسی به عنوان زیر رشته‌ای از تاریخ اختصاص دارد. در این مدخل به استفاده از کتیبه‌های قرآنی در سکه‌های اسلامی و کارکردهای این کار پرداخته شده است (همان: ۳/ ۳۵۸).

نتیجه

نتایجی که از تحقیقات انجام شده در مقاله حاضر به دست آمد عبارت‌اند از:

- ۱- علوم و فنون قرائات را می‌توان در پنج دسته علوم لفظی، علوم شکلی، علوم محتوایی، علوم لفظی - محتوایی و علوم تاریخی تقسیم‌بندی نمود. این تقسیم‌بندی می‌تواند محقق را در پاسخگویی بهتر به شبهات یاری کند
- ۲- بیش از بیست مدخل دایرةالمعارف قرآن لایدن و دانشنامه قرآن کریم اولیور لیمن، در حوزه علوم و فنون قرائات تدوین شده‌اند که می‌توان با فراگیری این علوم به شبهات مطرح شده در آن‌ها پاسخ داد.
- ۳- در میان حوزه‌های مختلف مربوط به علوم و فنون قرائات، نسخه‌شناسی با همه ابعاد آن، بیشترین توجه مستشرقان در عصر حاضر را به خود اختصاص داده است.
- ۴- برخی از مداخل صرفاً به گزارش‌های تاریخی پرداخته‌اند؛ اما برخی از مداخل به تحلیل روی آورده‌اند که بعضاً دچار خطای در تحلیل هستند و می‌توان با تکیه بر علوم و فنون قرائات پاسخ درخور و مناسبی را به آن‌ها داد.
- ۵- مستشرقان در بررسی‌های خود از جهاتی ناقص عمل کرده‌اند. تعداد موارد ذکر شده برای آداب قرآن کریم از سوی آنان کامل نیست. از سوی دیگر توجه به منابع شیعه در بررسی‌های آنان بسیار کم‌رنگ و در مواقعی نادیده گرفته شده است. آداب تلاوت باطنی از سوی آنان بسیار کمتر از تلاوت ظاهری موردتوجه قرار گرفته است.
- ۶- دیدگاه مستشرقان درباره مصاحف اولیه قرآن یکسان نیست و اعتماد آن‌ها به روایات اسلامی مربوط به زمان رسول خدا ﷺ در مقالات متعدد، قابل تحقیق و بررسی است.
- ۷- دانش‌هایی مانند قرائت، تجوید، احتجاج در قرائات و نوشته‌های دانشمندان اسلامی در این حوزه‌ها می‌تواند شبهات مستشرقان در حوزه قرائات و اصول آن را پاسخ گوید.

منابع

۱. بابایی، علی اکبر؛ عزیزی کیا، غلامعلی؛ روحانی راد، مجتبی؛ روش شناسی تفسیر قرآن، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سمت، قم، تهران: چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.
۲. الباز، محمد بن عباس، مباحث فی علم القرائات مع بیان اصول روایه حفص، دارالکلمه، قاهره: ۱۴۲۵ ه ق.
۳. بهشتی، محمد، فرهنگ صبا، آرمان، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ش.
۴. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، دارالعلم للملایین، بیروت: ۱۳۷۶ ه ق.
۵. حنفی، عبد المنعم، المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفه، مکتبه مدبولی، قاهره: الطبعه الثانيه، ۱۴۲۰ ق.
۶. حبیبی، رضا، درآمدی بر فلسفه علم، انتشارات موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمه الله، قم: چاپ سوم، ۱۳۹۲ ش.
۷. راد، علی، تفسیر امامیه در پژوهش های خاورشناسان، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۹.
۸. الزرقانی، محمد عبد العظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، ترجمه: محسن آرمین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران: ۱۳۸۵ ش.
۹. سرور، ابراهیم حسین، المعجم الشامل للمصطلحات العلمیه و الدینیه، دارالهادی، بیروت: ۱۴۲۹ ق.
۱۰. ستوده نیا، محمدرضا، بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی، رایزن، تهران: ۱۳۷۸ ش.
۱۱. شاکر، محمد کاظم، قواعد وقف و ابتدا در قرائت قرآن کریم، بوستان کتاب، قم: چاپ پنجم، ۱۳۸۴ ش.
۱۲. شریفی، علی، جریان شناسی مطالعات قرآنی معاصر، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: ۱۳۹۹.
۱۳. صلیبا، جمیل، صانعی دره بیدی، منوچهر، فرهنگ فلسفی، انتشارات حکمت، تهران: ۱۳۶۶.
۱۴. النیربانی، عبد البدیع، الجوانب الصوتیه فی کتب الاحتجاج للقراءات، دارالغوثانی، دمشق: ۱۴۲۷ ق.

۱۵. عتر، نورالدین، علوم القرآن الکریم، مطبعة الصباح، دمشق: چاپ ششم، ۱۴۱۶ ه.ق.
۱۶. فتح اللہی، ابراهیم، متدلوژی علوم قرآنی، دانشگاه امام صادق، تهران: چاپ دوم، ۱۳۹۸ ش.
۱۷. لیمن، اولیور، دانشنامه قرآن کریم، انتشارات اطلاعات، تهران: ۱۳۹۱.
۱۸. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش فلسفه، شرکت چاپ و نشر بین الملل سازمان تبلیغات اسلامی، تهران: ۱۳۷۸ ش.
۱۹. معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسة النشر الاسلامی، قم: چاپ دوم، ۱۴۱۵ ق.
۲۰. مفلح القضاة، محمد احمد؛ شکرى، احمد خالد، منصور، محمد خالد، مقدمات فی علم القراءات، دارعمار، عمان: ۲۰۰۱/۱۴۲۲.
۲۱. مک اولیف، جین دمن، دائرة المعارف قرآن، موسسه انتشارات حکمت، تهران: چاپ دوم، ۱۳۹۷.
۲۲. سایت فارسی بیانات مقام معظم رهبری: khamenei.ir.

Resources:

۱. Al-Baz, Muhammad bin Abbas, Discussions on the Science of Recitations with the Expression of the Principles of the Version of Hafs, Dar al-Kalimah, Cairo: ۱۴۲۰ AH.
۲. Al-Nirbani, Abd al-Badie', The Phonetic Dimension in the Books of Demonstration by Recitations, Dar al-Ghouthani, Damascus: ۱۴۲۷ AH.
۳. Attar, Nooruddin, Syllabus on Sciences of the Holy Quran, Al-Sabah Press, Damascus: ۶th Edition, ۱۴۱۶ AH.
۴. Babaei, Ali Akbar; Azizi Kia, Ghulam Ali; Rouhani Rad, Mujtaba; Methodology of Quran Interpretation, Research Institute of the Hawzeh and University / SAMT, Qom / Tehran: ۲nd Edition, ۲۰۰۶.
۵. Beheshti, Muhammad, Glossary of Saba, Arman, Tehran, ۲nd Edition, ۱۹۹۲.
۶. Fathollahi, Ibrahim, Methodology of Quranic Sciences, Imam Sadiq University, Tehran: ۲nd Edition, ۲۰۱۹.
۷. Habibi, Reza, Introduction to the Philosophy of Science, Imam Khomeini Research and Educational Institute Publications, Qom: ۳rd Edition, ۲۰۱۳.
۸. Hanafi, Abd al-Munaim, Dictionary of Philosophical Terms, Maktabah Madbouli, Cairo: ۲nd Edition, ۱۴۲۰ AH.
۹. Jawhari, Ismail bin Hammad, Al-Sihah, Dar El Ilm Lilmalayin, Beirut: ۱۹۹۷ AH.
۱۰. Leman, Oliver, Encyclopedia of the Holy Quran, Ittila'at Publications, Tehran: ۲۰۱۲.
۱۱. Ma'refat, Muhammad Hadi, Al-Tamhid fi Ulum Al-Quran (Introduction to the Quranic Sciences), Muassasah al-Nashr al-Islami, Qom: ۲nd Edition, ۱۴۱۰ AH.
۱۲. McAuliffe, Jane Dammen, Quran Encyclopedia, Hekmat Publications, Tehran: ۲nd Edition, ۲۰۱۸.
۱۳. Mesbah Yazdi, Muhammad Taqi, Philosophical Instruction, International Publishing Company of the Islamic Preaching Organization, Tehran: ۱۹۹۹.
۱۴. Muflih al-Qudhat, Muhammad Ahmad; Shokri, Ahmad Khalid, Mansour, Muhammad Khalid, Introduction to the Science of Recitations, Dar Al-Ammar, Oman: ۱۴۲۲/۲۰۰۱.

۱۵. Persian Website on the Statements of the Supreme Leader: . Khamenei.ir
۱۶. Rad, Ali, Imamia Tafsir in Orientalists' Research, Research Institute of the Hawzeh and University, Qom: ۲۰۲۰.
۱۷. Saliba, Jamil, Sanei Darabidi, Manouchehr, Philosophical Glossary, Hekmat Publications, Tehran: ۱۹۸۷.
۱۸. Sarwar, Ibrahim Hossein, A Glossary Including Scientific and Religious Terms, Dar al-Hadi, Beirut: ۱۴۲۹ AH.
۱۹. Shakir, Muhammad Kazim, Rules of Stop and the Beginning in the Recitation of the Holy Quran, Bustan e Kitab, Qom: ۵th Edition, ۲۰۰۵.
۲۰. Sharifi, Ali, Trends Studies of Contemporary Quranic Studies, Research Institute of the Hawzeh and University, Qom: ۲۰۲۰.
۲۱. Sotoudehnia, Muhammad Reza, A Comparative Study between Tajweed and Phonology, Raizan, Tehran: ۱۹۹۹.
۲۲. Zarqani, Muhammad Ab al-Azim, Manahil a-Irfan fi Ulum al-Quran (The Sources of Knowledge in Quranic Sciences), Translated by Mohsin Armin, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran: ۲۰۰۶.